

EMOTSIONAL HOLATNI IFODALASHDA METAFORA VA FRAZELOGIZMLARNING ROLI

N.Djumaeva

BSU, Associate Professor of English Linguistics Department,

n.d.djumaeva@buxdu.uz

A.Abdukholikova

BSU, Master Student of English Linguistics Department

KIRISH

Inson ruhiyati va uning murakkab kechinmalari zamonaviy tilshunoslik, psixologiya va falsafaning markaziy tadqiqot ob'ektlaridan biri hisoblanadi. Insonning ichki dunyosi, his-tuyg‘ulari va ong jarayonlari tilda qanday aks etishi fenomenologik va kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. **Emotsiyalar** insonning atrof-muhitga bo‘lgan subyektiv munosabatini aks ettiruvchi psixik jarayon bo‘lib, ularni bevosita nomlash har doim ham his-tuyg‘uning to‘liq mohiyatini ochib bera olmaydi. Shu sababli, emotsional holatlarni ifodalashda **metafora** va **frazeologizmlar** eng muhim lisoniy vositalar bo‘lib xizmat qiladi¹.

Frazeologik birliklar nafaqat axborot yetkazish, balki obrazlilik va emotsional-ekspressivlikni yuzaga keltiruvchi eng kuchli vositadir. Ular xalqning ma'naviy madaniyati, urf-odatlar va voqelikka munosabati bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi. Ushbu dissertatsiyada emotsiyalarning tilda metaforik va frazeologik qoliplar orqali konseptuallashuvi, ularning kognitiv motivatsiyalari va o‘zbek lisoniy manzarasidagi o‘rni atroflicha tahlil qilinadi.

1. FRAZELOGIZMLARNING LISONIY TABIATI VA EMOTSIONAL IMKONIYATLARI

Frazeologizm (frazeologik birlik, frazema) — ikki yoki undan ortiq so‘zdan tashkil topgan, ma'noviy jihatdan yaxlit, ko‘chma ma'noda qo‘llaniladigan turg‘un bog‘lanmadir. Frazeologizmlar nutqda tayyor material sifatida ishlatilib, ularning ma'nosi tarkibidagi so‘zlarning oddiy yig‘indisiga teng bo‘lmaydi².

Tilshunoslikda frazeologizmlarning bir necha turlari farqlanadi:

- **Frazeologik chatishma:** Ma'nosi tarkibidagi so‘zlar bilan mutlaqo izohlanmaydigan birliklar (masalan, *to‘nini teskari kiymoq*).
- **Frazeologik butunlik:** Ma'nosi tarkibiy qismlarning ko‘chma ma'nosi asosida shakllanadigan birliklar (masalan, *yeng shimarmoq*).
- **Frazeologik qo‘shilma:** Tarkibidagi bir so‘z ko‘chma, boshqasi o‘z ma'nosida qoladigan birliklar (masalan, *gapning tuzi*).

Emotsional holatlarni ifodalashda frazeologizmlarning roli beqiyosdir. Ular insonning eng nozik ruhiy kechinmalarini ixcham, obrazli va ta'sirchan shaklda ifodalashga imkon beradi. Masalan, o‘zbek tilidagi *oq ko‘ngil* iborasi insonning ichki pokligini aniqlovchi

¹ Muratxodjayeva, F. X. (2025). Inson ruhiyati fenomenologiyasi va uni ifoda etishning lisoniy vositalari. *International Multidisciplinary Research in Academic Science (IMRAS)*, 8(5), 4–9. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15398764>

² Muratxodjayeva, F. X. (2025). Inson ruhiyati fenomenologiyasi va uni ifoda etishning lisoniy vositalari. *International Multidisciplinary Research in Academic Science (IMRAS)*, 8(5), 4–9. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15398764>

sifatida, *boshi ko‘kka yetmoq* esa kuchli quvonch holatini ifodalovchi hol vazifasida keladi. Frazologik tizim avloddan-avlodga o‘tuvchi o‘tmish meros va qadriyatlarni aks ettiruvchi mikrosistema hisoblanadi.

2. EMOTSIONAL METAFORALARNING KOGNITIV ASOSLARI

Kognitiv tilshunoslikda metafora shunchaki badiiy tasvir vositasi emas, balki inson tafakkurini shakllantiruvchi asosiy mexanizm sifatida ko‘riladi. **Konseptual metafora nazariyasiga** ko‘ra, mavhum tushunchalar (target domain), jumladan emotsiyalar, ko‘proq aniq va jismoniy tajribaga asoslangan sohalar (source domain) orqali tushuniladi.

Inson ruhiyati fenomenologiyasida ongning asosiy xususiyati uning "intensionalligi", ya'ni har qanday ruhiy holat biror ob'ektga yo'naltirilganligidir. Metaforalar esa ushbu ichki subyektiv tajribalarni tashqi dunyo bilan bog'lashga xizmat qiladi. Masalan, *yurak* so'zi o'zbek xalq og'zaki ijodida ruhiy holat metaforasi sifatida keng qo'llaniladi: *yuragim ezildi* iborasi orqali mavhum qayg'u hissi jismoniy og'riq sifatida konseptuallashadi³.

3. O‘ZBEK FRAZELOGIYASIDA EMOTSIONAL MODELLAR TAHLILI

O'zbek tilining frazeologik lug'ati materiallari asosida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, emotsiyalar metaforik tarzda asosan to'rtta dominant model asosida tashkil topadi: **somatik, issiqlik-bosim, og'riq-zarar va bog'lanish-uzilish**.

Somatik model (Tanaga asoslangan ifodalar) Bu modelda emotsiyalar insonning ichki a'zolari, ayniqsa *ko'ngil* va *jon* orqali ifodalanadi. O'zbek madaniyatida *ko'ngil* tuyg'ular, mehr-muhabbat va ruhiy noziklik markazi hisoblanadi.

- *Ko'ngil bermoq* — sevgi (ichki majburiyat sifatida).
- *Ko'ngil bog'lamoq* — mehr (emotsional bog'liqlik sifatida).
- *Ko'ngli og'rimoq* — xafalik (jismoniy og'riq sifatida).

Issiqlik va bosim modeli Bu model asosan g'azab va kuchli hayajonni ifodalashda qo'llaniladi. G'azab ko'pincha yopiq idishdagi qaynoq suyuqlik sifatida tasvirlanadi.

- *G'azabi qaynamoq* — g'azabning ichki issiqlik bosimi natijasida portlashi.
- *Joni chiqmoq* — kuchli hayajon yoki bezovtalik, bunda insonning ichki muvozanati buzilishi hayotiy kuchning tanadan chiqib ketishi sifatida talqin qilinadi.

Og'riq va zarar modeli Salbiy emotsiyalar, ayniqsa qayg'u va iztirob, tanaga yetkazilgan jismoniy zarar yoki og'irlik sifatida ifodalanadi.

- *Qaddi dol bo'ldi* — g'am insonni bukib qo'yadigan og'ir yuk sifatida.
- *Yuragi yorilmoq* — qo'rquv yoki og'ir ruhiy zarba.

Bog'lanish va uzilish modeli Umid va umidsizlik kabi holatlar o'rtasidagi munosabat iplar yoki aloqalarning mavjudligi yoki yo'qligi bilan tushuntiriladi.

- *Umid tutmoq* — umidni saqlab turiladigan ob'ekt sifatida ko'rish.
- *Umidini uzmoq* — umidsizlikni aloqaning uzilishi sifatida anglash.

4. G‘AZAB KONSEPTINING QIYOSIY-KOGNITIV TAHLILI

G'azab (*anger*) — insoniyat uchun universal bo'lgan bazaviy emotsiyalardan biridir. Biroq, uning tilda ifodalanishi milliy-madaniy xususiyatlarga ega.

^{3 3} Muratxodjayeva, F. X. (2025). *Inson ruhiyati fenomenologiyasi va uni ifoda etishning lisoniy vositalari*. *International Multidisciplinary Research in Academic Science (IMRAS)*, 8(5), 4–9. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15398764>

O‘zbek, rus va ingliz tillarini qiyoslaganda, "**g‘azab — yopiq idishdagi qaynoq suyuqlik**" metaforasi barcha uchun umumiy ekanligi ko‘rinadi (*boil with anger* — inglizcha, *закунать от гнева* — ruscha, *qoni qaynadi* — o‘zbekcha). Shunga qaramay, o‘zbek tilida g‘azabni ifodalashda o‘ziga xos metonimik modellar ustuvorlik qiladi:

- **Vizual-fizionomik metonimiyalar:** *ko‘ziga qon to‘lmoq, ko‘zidan o‘t chiqmoq, betidan zahar tommoq*. O‘zbek madaniyatida yuz va ko‘z insonning ichki holatini aks ettiruvchi asosiy oynadir.
- **Zahar va achchqlik metaforalari:** *zahrini sochmoq, achchig‘i keldi*. Bu yerda g‘azab ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazuvchi toksik modda sifatida ko‘riladi.
- **Hayvon metaforalari:** G‘azablangan inson bo‘ri yoki yo‘lbarsga o‘xshatiladi, bu esa uning yovvoyi, ammo boshqarilishi lozim bo‘lgan kuchini anglatadi⁴.

5. QAYG‘U VA QO‘RQUVNING FRAZEOLOGIK REPREZENTATSIYASI

Qayg‘u va qo‘rquv emotsiyalari ham til tizimida murakkab metaforik qatlamlarni hosil qiladi. Ispan va o‘zbek tillari misolida ko‘radigan bo‘lsak, qayg‘u ko‘pincha "**makon**" (yurakda yashaydi) va "**kasallik**" (ovqatdan qolish, tana zaiflashishi) sifatida ifodalanadi.

Qo‘rquv emotsiyasida esa quyidagi kognitiv belgilar ustuvor:

- **Titroq va fiziologik o‘zgarish:** *temblar las carnes a uno* (suyaklari titramoq), *ishtonini ho‘llab qo‘ymoq*.
- **Tananing kichrayishi yoki qotib qolishi:** *yerga mixlanganday bo‘lmoq, nafas olishsiz qolmoq*.
- **Jonning o‘rni o‘zgarishi:** *joni halqumiga kelmoq, og‘izda jon bilan bir bo‘lmoq*.

6. RANG METAFORALARI VA EMOTSIONAL SEMANTIKA

Rang leksikasi ham emotsiyalarni metaforik ifodalashda faol ishtirok etadi. Ayrim ranglar muayyan emotsiyalar bilan barqaror bog‘langan:

- **Qizil rang:** Uyat yoki g‘azabni (*yuzi lovillab ketdi*).
- **Oq rang:** Qo‘rquvni (*rangi uchib ketmoq*).
- **Qora rang:** Pessimistik kayfiyat va motamni (*pasarlas negras* — ispancha).
- **Yashil rang:** Hasadni ifodalash uchun ishlatiladi.

XULOSA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, emotsional holatlarni ifodalashda metafora va frazeologizmlarning roli fundamental ahamiyatga ega. Ushbu lisoniy vositalar:

1. Mavhum emotsional tajribalarni aniq va tushunarli **kognitiv modellar** (soma, issiqlik, og‘riq) orqali tizimlashtiradi.
2. Xalqning **milliy-madaniy dunyoqarashi**, qadriyatlarini va hayotiy falsafasini o‘zida mujassam etadi.
3. Nutqning **emotsional-ekspressiv ta'sir kuchini** oshirib, pragmatik maqsadlarga (ishontirish, baholash, empatiya uyg‘otish) xizmat qiladi.
4. Badiiy asarlarda qahramonlarning **ruhiy olamini** chuqur va hayotiy tasvirlash imkonini beradi.

⁴ Ashurbaeva, S. K. (2026). Emotional concept in the worldview of diverse linguistic systems: A comparative study of metaphorical and metonymic models of "anger". *Advanced Journal of Psychology and Social Sciences*, 6(3), 111–115. <https://doi.org/10.37547/ajps/Volume06Issue03-25>

Shunday qilib, metafora va frazeologizmlar shunchaki til bezagi emas, balki inson emotsional olamini verballashtiruvchi, uni anglash va boshqalar bilan baham ko‘rish imkonini beruvchi mukammal lisoniy tizimdir. Kelajakda ushbu birliklarni psixolingvistik va kognitiv-pragmatik yondashuvlar asosida yanada chuqur o‘rganish til va ong munosabatlarini tushunishda yangi ufqlar ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. **Ashurbaeva S.K.** Emotional Concept in The Worldview of Diverse Linguistic Systems: A Comparative Study of Metaphorical and Metonymic Models Of “Anger”. *American Journal of Philological Sciences*. 2026.
2. **Bakbergenov A.E.** Somatic Phraseologisms As Markers Of Emotional Expression In Modern German Novels. *International Journal Of Literature And Languages*. 2025.
3. **Bekiyeva M.J.** Frazeologik birliklar obrazlilik va emotsional-ekspressivlikni yuzaga keltiruvchi eng muhim vosita. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*. 2022.
4. **Fayzieva A.A.** Emotion Metaphors In Uzbek: A Cognitive Analysis Of Phraseological Patterns. *Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities*. 2026.
5. **Frazeologizm.** *Vikipediya*, erkin ensiklopediya materiallari.
6. **Muratxodjayeva F.X.** Inson ruhiyati fenomenologiyasi va uni ifoda etishning lisoniy vositalari. *Zenodo*. 2025.
7. **Nurmukhammadov Y.** Ispan tili frazeologik birliklarida reprezentlangan ayrim emotsional konseptlarning lingvokognitiv tahlili. *inScience: Foreign Linguistics and Linguodidactics*. 2024.
8. **Qilichboyeva X.A., Husanova G.** Frazeologik birliklarning pragmalingvistik xususiyatlari (badiiy nutq misollari asosida). *International Journal of Recently Scientific Researcher's Theory*.
9. **Rahmatullayev Sh., Mahmudov N. va boshq.** O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
10. **Salaxova D.S.** Rang leksikasining emotsional semantikasi va metaforik xususiyatlari (ispan tili materiali asosida). *Worldly Journals: Ilm-fan xabarnomasi*. 2026.
11. **Xaydarova F.M.** O‘tkir Hoshimov asarlarida metafora va frazeologizmlarning semantik-pragmatik xususiyatlari. *NamDPI: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to‘plami*. 2025.